

TED PAPAΚOSTAS

Hoe de hele
Griekse oudheid
in een lift past

Uitgeverij Brandt
Amsterdam 2022

Inhoud

Voorwoord 7

door professor Dimitris Plantzos

Inleiding 9

door de auteur

In de lift 13

1 Papa was a rolling stone 23

[De steentijd]

FAQ: Wat is archeologie? 44

2 We are sailing, home again, 'cross the sea 51

[Cycladische beschaving]

FAQ: Wie was de eerste archeoloog? 62

3 Gentle people with flowers in their hair 71

[Minoïsche beschaving]

FAQ: Wat bedoel je met 'niet alleen maar graafwerk'? 85

4. I'll be there, climbing up the walls 91

[Myceense Beschaving]

FAQ: Hoe worden vondsten gedateerd? 103

5. There'll be birds on the ground 109

[Duistere eeuwen]

FAQ: Waarom zijn er meningsverschillen in de wetenschappelijke wereld? 118

Voorwoord

Door professor Dimitris Plantzos

6. Here comes the sun 125
[Geometrische periode]
FAQ: Wat ze allemaal wel niet deden in het oude Griekenland.
*De 'slechtste' vragen.*136
 7. Running up that hill 141
[Archaische periode]
FAQ: Waarom al die terminologie? 167
 8. We can beat them, forever and ever 175
[De Perzische oorlogen]
FAQ: 'Hoe verdwijnen de oudheden zo diep in de grond?' 183
 9. It's all gonna be magnificent 189
[Klassieke periode]
FAQ: Wat is de belangrijkste vondst bij een opgraving? 230
 10. I want it all and I want it now 235
[Alexander de Grote]
FAQ: Waarom is de mythologie zo'n chaos? 246
 11. Here, there and everywhere 249
[De Hellenistische periode]
FAQ: Heeft de oudheid een duistere kant? 267
 12. The winner takes it all 275
[De Romeinse periode]
- Epiloog 288
- Dankwoord 302

De oudheid past niet in een lift, maar wel in onze verbeelding.

De wetenschap van de archeologie en oudheidkunde mag dan een kind van de moderniteit zijn, de behoefte van de mens om zich een beeld te vormen van het verleden lijkt aangeboren en tijdloos te zijn. In de negentiende eeuw bevond de discipline van de archeologie zich zeker nog in een sfeer van dikdoenerij: zoets als filologie, maar dan in de buitenlucht.

We weten allemaal wat er nog zou volgen: onduidelijke en cryptische beweringen, geheimhoudingen en het jagen op schatten. En recenter het nationale verhaal van de Grieken, de Egyptenaren, de Chinezen, de Thais, de Turken en de Mexicanen. Met behulp van de archeologie kreeg een natie – elke natie – de tastbare bewijsstukken in handen om haar oudste, glorieus geschiedenis vast te leggen.

Met zijn boek helpt Theodoros Papakostas ons te verwezenlijken wat we niet eerder hebben aangedurfd. Papakostas – zelf een begenadigd deskundige op zijn gebied – brengt de archeologie van de 'specialisten' dicht bij die van de popcultuur en haar adepten. Hij schaamt zich er niet voor om hier en daar de draak te steken met ons

verleden en de rol die het in ons leven speelt. Ook schrikt hij er niet voor terug om zijn eigen wetenschap met een ironische korrel zout te nemen. Zo neemt hij ons mee op een reis door de Griekse oudheid, waarbij hij ons uitnodigt om op dezelfde unieke wijze als hij naar de archeologie te kijken: met een frisse blik, zonder schuldgevoelens en zonder de last van een eeuwenlange wetenschappelijke status.

In de gedaante van zijn Internet-personage Archaeostoryteller, keert de auteur als een montere verteller terug naar de Griekse oudheid van de school- en collegebanken. Met kennis en inzicht, een leergierige instelling, én een originele aanpak, ontvouwt hij voor ons de oudheid; onderwijzend, maar altijd op een geestige manier. En zo wordt het imago van de oudheid – van Griekenland en de rest van de wereld – wat sympathieker voor de lezers die niet bekend zijn met deze materie, maar zeker ook voor ons ‘deskundigen.’

De oudheid past niet in een lift, maar wel in onze verbeelding – en in ons hart.

Dimitris Plantzos

Hoogleraar klassieke archeologie aan de Universiteit van Athene

Inleiding

‘Het leven is een spelend, dobbelend kind. Het koningschap is aan een kind’ – Herakleitos

Het doel van dit boek is tweërlei: het grote publiek op een aangename, vlotte en eenvoudige wijze kennis laten maken met de Griekse oudheid, zonder dat daarvoor enige kennis vereist is, en antwoorden geven op de meest gestelde vragen over de oudheidkunde en archeologie, disciplines die zo dicht bij ons staan en toch voor velen nog onbekend zijn. Het boek is ontsproten aan een project op sociale media, onder de naam Archaeostoryteller. Met dit project probeert onze vakgebied, op een populair-wetenschappelijke manier, de wetenschappelijke informatie van de specialist over te brengen op een breder publiek. Met het boek doorkruisen we de gehele Griekse oudheid, van de vroege prehistorie tot de periode die wordt beschouwd als de laatste van de antieke wereld. En dat zonder de klassieke, wetenschappelijke verhandelingen en specialistische terminologie, die de lezer alleen maar zullen afschrikken. Na het lezen van dit boek zal de lezer alle perioden van de Griekse oudheid kennen, inclusief de belangrijkste kenmerken ervan. Hij zal zich een goed beeld van de Griekse oudheid kunnen vormen en alle verdere informatie die hij daarover vergaart binnen dat inmiddels vertrouwde kader kunnen plaatsen.

Ons verhaal volgt de chronologische volgorde van

alle perioden van de Griekse oudheid, afgewisseld door korte intermezzo's waarin antwoorden op de meest gestelde vragen over ons vakgebied worden gegeven, die ik verzameld had gedurende mijn chats met de mensen die mijn Archaeostoryteller volgden op sociale media. De keuze en rangschikking van de verschillende perioden van de Griekse oudheid kunnen sterk uiteenlopen. Wij hebben hier gekozen voor de meest gangbare perioden, die in twaalf hoofdstukken worden aangeboden, toeval-
lig net zo veel als de Olympische goden! Het boek vraagt of de hele Griekse oudheid in een lift past. Het antwoord op deze vraag laat ik graag aan de lezer. Ik kan wel zeggen dat het niet meeviel om de gehele Griekse oudheid in dit boek te krijgen, vooral waar ik moest beslissen welke stukjes informatie ik weg zou laten en aan welke ik juist meer aandacht zou schenken. Maar als de Griekse oudheid al niet in een boek past, hoe zou die dan wel kunnen passen in een lift? Ik denk dat de essentie ervan uiteindelijk zowel in een lift als in een boek past. Maar vooral in ons hoofd, zodat we de oudheid altijd bij ons zullen dragen. Nog even een opmerking. Er zullen altijd lezers zijn die als commentaar zullen geven: 'Goed, maar waarom heb je niets verteld over deze en die, dit en dat...?' Tegen hen zeg ik op voorhand dat het feitelijk onmogelijk was om alles in dit boek te vermelden, en dat snapt iedereen denk ik wel. Daarom spreek ik met de lezers af dat ik hen, mochten zij mij in de toekomst een dergelijke vraag stellen, naar deze pagina van het boek zal verwijzen!

Theodoros Papakostas

In de lift

We stonden tegenover elkaar, twee onbekenden in een lift. Plotseling keek hij me aan, sperde zijn ogen wijd open en riep enthousiast uit: 'Alles stroomt!'

Ik realiseer me dat dit enigszins surrealistisch moet overkomen, omdat zoiets normaal gesproken niet gezegd wordt tussen onbekenden, en al helemaal niet in een lift.

Alles was begonnen met een onvoorziene maar volstrekt banale gebeurtenis: onze lift was blijven steken.

Er was geen reden tot paniek geweest. De lift was ruim, modern en gemaakt van glas, zo'n indrukwekkende lift die je ziet in grote overdekte winkelcentra, een lift waar je als een kind zo blij mee omhoog gaat, terwijl je dat aan niemand laat zien omdat je nu eenmaal een volwassene bent.

Door de glazen wanden van de lift kon je het atrium van het winkelcentrum zien, met het zonlicht dat een gouden glans over de ficussen en varens in de plantebakken wierp. Uit de speakers klonk discreet Griekse muzak. En zoals ik al zei: ik was niet alleen, ik had gezelschap. Voor mij stond iemand wiens gezicht ik, toen ik de lift in stapte, klaarblijkelijk niet eens had opgemerkt.

Noot van de vertaler

Bij de spelling van Griekse begrippen en eigennamen is gekozen voor de directe transcriptie van het Grieks en niet voor de gelatiniseerde vorm, omdat de Griekse schrijfwijze in zowel schrift als uitspraak getrouwer is aan het Griekse origineel.

Nu stond hij me met een kalme maar schuchtere blik aan te kijken. Na de uitwisseling van een paar woorden beldden we de hulpdienst. Daarna hadden we niet veel anders meer te doen dan wachten, en dus besloten we het enige te doen wat we konden bedenken: een gesprek te voeren om de tijd te doden. We stelden ons aan elkaar voor en hij vroeg me wat voor werk ik deed.

‘Ik ben archeoloog.’

‘Archeoloog, hé? Leuk! Als kind wilde ik ook archeoloog worden. Van de oudheid weet ik nu bijna niets meer: ja, iets met Perikles, Sokrates, de goden van de Olympus. Ah, ik herinner me nog wel die uitdrukking van de oude Grieken... Eh, hoe ging die ook alweer...’ Nadenkend legde hij een hand op zijn wang. ‘Alles stroomt!’ riep hij met een grote glimlach.

‘Eigenlijk “zeiden” de oude Grieken deze zin echt niet allemaal... Het is een spreuk van een oude filosoof, Herakleitos. Maar het is hoe dan ook werkelijk een mooie en wijze uitspraak.’

Hij keek me aan met een blik van iemand die probeert vast te stellen of ik gek was of een nerd. Waarschijnlijk besloot hij er niet te lang bij stil te staan. Hij doorbrak de ongemakkelijke stilte met de woorden: ‘Mooie dingen zeiden die oude Grieken, hè? Allemaal wijsheden.’

‘Nou ja, niet alleen wijsheden, hoor. Er zijn wel veel snedige opmerkingen van hen blijven hangen in de geschiedenis.’

‘Heb je een favoriete uitspraak?’

‘Hm, ik geloof niet dat ik een favoriete spreuk heb. Wel is er eentje van Herakleitos die me altijd erg heeft aangesproken.’

‘Die van “alles stroomt”?’

‘Ja, precies. De volgende mooie zin is ook van hem: “Ὅμηρος ἄξιος ἐκ τῶν ἀγῶνων ἐκβάλλεσθαι καὶ ῥαπίζεσθαι καὶ Ἀρχίλοχος ὁμοίως.”

‘Mooi hoor! Maar denk je nou echt dat ik dit versta?’

Hij had natuurlijk gelijk, dus legde ik uit: ‘Het betekent dat Homeros het verdient om gediskwalificeerd te worden bij de wedstrijd en een draai om z’n oren te krijgen, net als Archilochos.’

‘Is dat alles? Wat is dat nou voor onzin van die filosoof!’

Zijn ogen fonkelden van nieuwsgierigheid.

‘Het was geen onzin.’

‘Nou, ik zou er niet meteen een tattoo van laten zetten. Ik dacht dat je met een wijsheid aan zou komen.’

‘Hij toont ons een ander perspectief. Hij bedoelde dat beroemdheden en andere illustere figuren niet altijd onze eerbied verdienen, alleen maar omdat onze ouders en grootouders dat willen.’

Ik dacht dat mijn gesprekspartner hier ons gesprek wel zou onderbreken.

‘Dus we hoeven geen hoge pet op te hebben van Homeros? Probeert die filosoof ons dát duidelijk te maken? Ik volg het niet meer.’

Ik had kunnen afzien van een antwoord, maar ik vind het nu eenmaal leuk om te praten over mijn werk en mijn wetenschap. En het begint bij mij te jeuken als ik zie dat sommige mensen er een andere visie dan de mijne op nahouden. En dan moet ik krabben tegen die jeuk. (Niet vergeten dit met mijn therapeut te bespreken).

‘Wat Herakleitos zegt is stof tot nadenken. Hij was van mening dat de roemrijke mensen uit onze geschiedenis niet alleen maar bewonderenswaardig en geweldig

waren. Ook moeten we niet blindelings ons Oudgrieks erfgoed vereren, alleen omdat onze voorouders ons daartoe hebben aangespoord. Hij maakt gewoon een statement tegen de grote namen uit onze geschiedenis. Herakleitos durfde een andere mening te verkondigen en zelfs bij de grootste van alle Griekse dichters, misschien wel de grootste van alle poëten op aarde, een vraagteken-tje te zetten.'

'Juist!' Hij trok wantrouwend zijn wenkbrauwen op. 'Oké, Homeros ken ik wel. Maar wie was die ander, die Archilochos over wie hij het heeft?'

'Archilochos was een lyrische dichter. Hij schreef het liefst liefdespoëzie.'

'Dus romantische gedichtjes?' Hij glimlachte.

'Nee, niks zweverigs. Erotica. Echte liefdespoëzie.'

Op dat moment veranderde zijn blik. Ik ging verder.

'Helaas is er geen enkele van zijn "pikante" gedichten bewaard gebleven. Hij kwam van het eiland Paros.'

'Wat bedoel je met lyrisch?'

'Laat het woord lyrisch je niet van de wijs brengen. Hier betekent het dat de gedichten werden gezongen onder begeleiding van een lier. Het was een muziekgenre dat zich niet bezighield met het roemrijke verleden – zoals Homeros deed met zijn epische poëzie –, maar met het heden en de gewone dagelijkse dingen. Zoiets als popmuziek.'

'Aha, hij was dus een musicus! Afkomstig van Paros, zei je? En liefdesliedjes? Net als Yannis Parios?'

'Ja, je zou hem de Yannis Parios van de oude Grieken kunnen noemen. Maar Archilochos' meningen waren dus anders dan we verwachten bij de oude Grieken. Om je een voorbeeld te noemen: tijdens een veld-

slag werd hij doodsbang, deed het letterlijk in z'n broek, keerde om, liet z'n schild vallen en rende voor z'n leven. Niet alleen schaamde hij zich er niet voor dat hij bang werd in de strijd, nee, hij schreef er ook nog een gedicht over!'

'Je meent het... Is dat gedicht er nog?'

'Jazeker.'

'Hoe gaat dat gedicht dan? En niet weer in het Oudgrieks alsjeblieft,' voegde hij er direct aan toe.

'Er staat ongeveer het volgende: "Mijn schild is nu in handen van mijn vijand, ik smet het in de bosjes en kneep ertussenuit. Wat zou het me kunnen schelen? Want mijn leven heb ik gered, ik zoek wel een ander uit."

'Gooide hij z'n schild weg om te vluchten? Dat kan echt niet! "Of mét het schild, of eróp," zeiden de oude Grieken. Lafheid was een schande!'

'De uitdrukking "of mét het schild, of eróp" werd gebruikt door de Spartanen, niet door alle Grieken. Verder moet ik je nog laten weten dat Archilochos in de hele Griekse oudheid een buitengewoon populaire dichter was, ook al grapte hij over zijn lafheid in de strijd. We zagen net toch ook dat Herakleitos hem als gelijkwaardig achtte aan Homeros!'

'Oef, het begint me een beetje te duizelen met al die namen. Wanneer leefde die lui eigenlijk? Ik wilde je trouwens nog iets vragen. Waarom zitten jullie archeologen en historici – en weet ik wie zich nog meer met de oudheid bezighoudt – nog alles zo uit te pluizen? Het is natuurlijk waar dat de oudheid een prachtig tijdperk was: we hebben toen Parthenons gebouwd en filosofie ontwikkeld, maar wat doet dat er nu nog toe? Is al dat onder-

zoek er alleen om ons bezig te houden?’

‘Hé, je kunt niet zomaar een hele wetenschappelijke discipline bij het vuil zetten! De oudheidkunde heeft haar reden van bestaan.’

‘Welke reden dan? Wat hebben we er nu aan?’ vroeg hij plagerig.

‘Oké, goeie vraag, ik geef je een antwoord. Stel dat je op een dag wakker wordt en ineens je geheugen kwijt blijkt te zijn. Je weet niet meer wie je vader en moeder zijn, of wie je opa en oma. Nou, dan zou jij toch zeker naar een dokter gaan, nietwaar?’

‘Ja, natuurlijk.’

‘Goed. Stel nu dat de dokter zegt dat het niet erg is en je je geen zorgen hoeft te maken, want hij kan je genezen. Maar hij komt ook met een alternatief. Twee opties geeft hij je. De eerste is dat je in therapie gaat om je verloren herinneringen weer terug te krijgen, de tweede is dat je bewust en uit vrije wil met je geheugenverlies blijft zitten. De keuze is aan jou. Wil je je persoonlijke verleden weer kunnen herinneren, of laat je die liever voor altijd in het duister?’

‘Liever m’n verleden weer herinneren, natuurlijk!’

‘Maar waarom zou je dat willen?’

‘Nou oké, misschien is ons verleden niet altijd even aangenaam, en ik hoef ook niet per se alles te onthouden wat er in onze maffe familie is gebeurd. Maar ik zou toch echt niet zonder herinneringen kunnen leven. Het zou vreselijk zijn om niet te weten wie mij op aarde hebben gezet, wat voor mensen dat waren. Ik zou het erg vinden om alle fijne momenten te vergeten of alle keren dat ik, als ik het nodig had, door iemand geholpen werd of zelf iemand bijstond. Ik zou dat allemaal voor geen goud wil-

len missen. We hebben het hier wel natuurlijk over mijn eigen leven!’

‘Precies! Om precies dezelfde redenen heeft de mensheid de archeologie en oudheidkunde nodig. Want we willen weten waar we vandaan komen. Als groep kunnen we onze herinneringen niet vasthouden op de manier waarop we dat als individu doen. Daarom hebben we de wetenschap nodig. Want die helpt ons te begrijpen hoe we op dit punt in de geschiedenis zijn beland, met alles wat er is misgegaan. Misschien dat we dan nog ergens kunnen bijsturen en onszelf kunnen redden.’

‘Maar dat collectieve verleden gaat mij persoonlijk toch niets aan?’

‘Ben jij dan geen deel van de maatschappij? Wil jij alleen praktisch leven, als een robot? Of heb je de behoefte om de wereld om je heen te begrijpen en een eigen visie daarop te ontwikkelen? Als jij wilt leven als een raderdje in het geheel, dat zonder enige reflectie werkt, slaapt, wakker wordt en eet, en dat elke dag weer opnieuw, nou, dan is dat natuurlijk je goed recht. Maar heb je daar genoeg aan? Wat voor werk je ook doet, op welk terrein je ook bezig bent, je wilt toch weten wat er vóór jou al gedaan is? Je begint niet weer bij nul. Want dan schiet het niet op, hoor! Dus hoe meer je je voor het verleden openstelt en je horizon verbreedt, hoe meer je zult zien dat het de hele mensheid aangaat.’

‘Oké, allemaal goed en wel. Ook niks mis met die oudheidkunde, hoor. Maar het is allemaal wel verwarrend. Wat ze ons op school leerden bleek vaak niet eens te kloppen!’

‘Kijk, dat “wat ze ons leerden bleek niet eens te kloppen”

pen” is een opmerking die je wel vaker hoort. Maar het klinkt ook als een excuus. Het gaat hier immers niet om kwantummechanica. Vind jij het logisch dat wij als samenleving volstaan met wat we op school hebben geleerd? We moeten echt niet denken dat onze educatie begint en eindigt op school. Kennis is altijd en overal voor het grijpen. Ook de oudheidkunde en archeologie zijn eenvoudig toegankelijk. Ze wachten erop om begrepen en ontdekt te worden. Heb je als volwassene ooit geprobeerd de oudheid zelf te ontdekken?

‘Zelf ontdekken, ben je mal? Ik zou echt niet weten waar ik moest beginnen. Ik weet bijvoorbeeld niet eens wat er eerst en wat er later gebeurde, wanneer Alexander de Grote er was, wanneer Odysseus, Sokrates, Mycene, de Minotaurus... Jij hebt ervoor gestudeerd, dus zou jij zomaar al die dingen kunnen vertellen, en dan ook nog in de juiste volgorde?’

Hij glimlachte minzaam, er blijkbaar van uitgaand dat hij mij de mond had gesnoerd en dat ik met een ontkenkend antwoord zou komen.

‘Maar natuurlijk! En wel meteen hier en nu, zonder geleerde woorden. We hebben tijd zat.’

Hij was duidelijk verrast. Hij keek me met een kritische blik aan, alsof ik hem in de maling nam. Ik zweeg en gaf hem een glimlach ten antwoord.

‘Cool!’ zei hij na een moment stilte. ‘Maar ik heb trek. Hadden we maar iets te eten.’

Ik ging in kleermakerszit op de bodem van de lift zitten. Hij volgde mijn voorbeeld. Ik tastte met mijn hand in mijn rugzak en haalde een zak chips tevoorschijn. Die scheurde ik open, legde hem tussen ons in en nodigde hem uit er wat van te nemen. De speakers in de lift waar-

uit populaire liedjes klonken, zorgde voor de geschikte muzikale begeleiding van het gesprek dat zich tussen ons zou ontvouwen. Bij het begin van een nieuw nummer pakte hij een schijfje chips en deed het in z’n mond. Bij het eerste gekraak begon ik te spreken...

I Papa was a rolling stone

[De steentijd]

‘Laten we maar bij het begin beginnen!’

‘Oké.’ Hij keek me behoedzaam aan. ‘Waar is alles mee begonnen?’

‘Met de liefde.’

‘Pardon?’

‘Ik maak maar een grapje. Wat ik wil zeggen is dat volgens de Griekse mythologie Eros, de god van de liefde, het eerste wezen was dat uit de nacht en de chaos verscheen.’

‘Echt waar? Dus alles komt voort uit de liefde?’ Hij glimlachte en knikte schalks.

‘Altijd. In wezen vindt alles plaats uit naam van liefde en macht.’

‘En geld!’

‘Geld is gewoon het beste kledingstuk voor macht.’

‘En liefde? Wat draagt de liefde?’

‘De liefde, mijn vriend, is altijd naakt. Maar laten we deze filosofische discussie even parkeren. We zouden het net over de prehistorie gaan hebben.’

‘Ga je me dan niets over het oude Griekenland vertellen?’

‘We hebben geen haast. We komen straks ook bij de klassieke oudheid en dan zullen veel van je vragen beant-

woord worden. Maar de prehistorie is ook een deel van de oudheid.'

'Prehistorie, dus je bedoelt grotbewoners, *oenga boenga* en dat soort dingen?'

'Oenga boenga? Hoe stel jij je de prehistorische mens eigenlijk voor?'

'Eh, een beetje... grommend... een beetje... simpel!'

'Dat is een veel voorkomende fout die velen van ons maken. Hoe langer geleden ze leefden, hoe dommer ze waren, denken we. Dat komt omdat we als individuen geneigd zijn de geschiedenis als een uitvergroting van een mensenleven te zien. Onbewust plaatsen we onszelf in de "volwassen" fase van zo'n mensenleven, waardoor vroegere generaties voor ons automatisch de kindertijd vertegenwoordigen.'

'Maar je kunt toch niet ontkennen dat de mensheid zich geestelijk ontwikkeld heeft?'

'Natuurlijk heeft die zich ontwikkeld en niet zo'n beetje ook. En elke nieuwe generatie ontwikkelt zich verder. De prehistorische mens kan dan wel met niets begonnen zijn, maar dat wil nog niet zeggen dat hij achterlijk was. Hij was eenvoudigweg anders dan wij. Als ze zwakbegaafd waren geweest, zouden ze niet hebben kunnen overleven. Heb je er enig idee van hoe moeilijk het is om op grote wilde viervoeters te jagen om aan je eten te komen?'

'Je bedoelt mammoeten en zo?'

'Niet alleen die. Denk je dat wilde buffels makkelijk te vangen zijn?'

'Geen idee. Ik ben nooit echt op jacht geweest. Ja, als kind zat ik in ons dorp weleens achter wat kippen aan.'

'Ik vermoed dat er enig verschil is tussen beide diersoorten.'

'Ja, zeker wel... En eerlijk gezegd heb ik zo'n kip nooit echt te pakken gekregen. Hoe kregen zij het eigenlijk voor elkaar om die wilde dieren te vangen?'

'Met het dodelijkste wapen dat er is: het brein! Zo werd er in latere tijden verteld dat deze grotbewoners kudde wilde dieren langs speciaal aangelegde paden dreven in de richting van een afgrond, tot de beesten in paniek over de klifrand vielen, hun dood tegemoet. Een mooi voorbeeld van hoe het er in de prehistorie waarschijnlijk aan toeging.'

'Geniaal! Uiteindelijk is de menselijke natuur niet veel veranderd, hè?'

'O, dat is een verhaal apart. Als je het mij vraagt, is er niet zoiets als een menselijke natuur. Er is wel een menselijke fysiologie. We hebben honger en dorst, we moeten plassen, voelen pijn en kunnen huilen. Dat is een deel van onze fysiek, niet van onze natuur. Onze natuur hebben we gevormd en vormen we nog steeds, zoals ik je zo zal laten zien.'

'Hoe anders dan wij zouden prehistorische mensen nou geweest zijn?'

'In bepaalde opzichten helemaal niet anders, in andere opzichten juist wel. Ze keken zeker heel anders dan wij tegen de dingen aan. Maar in de eerste plaats hadden ze zeker, net als wij, emoties.'

'Hoe kun jij daar zo zeker van zijn?'

'Nou, als we mensen uit de steentijd vinden die met zorg en aandacht begraven zijn, wil dat zeggen dat anderen om hen gerouwd hebben, dat anderen bedroefd zijn geweest omdat iemand uit hun leven was verdwenen. Een prehistorische man maakte zich er zeker zorgen over of hartje winter de zwangerschap van zijn jonge